

Міністерство освіти і науки України
Національний університет «Києво-Могилянська академія»
Факультет гуманітарних наук
Кафедра історії

Кваліфікаційна робота

Освітній ступінь – бакалавр

На тему: «Акція Т-4 як кульмінація утисків людей із психічними та неврологічними особливостями у Західній Європі першої половини ХХ ст.»

Виконала: студентка 4-го року навчання

Спеціальності

032 «Історія та археологія»

Освітньої програми «Історія та археологія»

Білецька Єлизавета Ігорівна

Науковий керівник Гломозда К.Ю.,

кандидат історичних наук, доцент

Рецензент Гончар Ю.Б.

Кваліфікаційна робота захищена

з оцінкою _____

Секретар ЕК _____

« _____ » _____ 2020 р.

Київ -2020

Зміст

Вступ.....	3
1. Історіографія проблеми.....	6
2. Підґрунтя утисків людей із психічними та неврологічними особливостями; передумови здійснення Акції Т-4.....	14
2.1. Історичне підґрунтя дискримінації людей із психічними та неврологічними особливостями.....	14
2.2. Теоретичні засади утисків людей із психічними та неврологічними особливостями у XX столітті.....	18
2.3. Передумови здійснення акції Т-4.....	21
3. Утиски людей із психічними та неврологічними особливостями.....	23
3.1. Примусова стерилізація людей із психічними та неврологічними особливостями.....	23
3.2. Акція Т-4: знищення пацієнтів із психічними та неврологічними особливостями.....	29
4. Протидія утискам людей із психічними та неврологічними особливостями.....	35
Висновки.....	41
Список використаних джерел та літератури.....	43

ВСТУП

Утиски людей із психічними та неврологічними особливостями становили проблему у різні часи та протягом існування людства приймали різні форми, але ХХ століття стало певним апогеєм цих процесів. Дискримінація людей із психічними та неврологічними особливостями могла доходити до крайнощів, включно із фізичним винищенням (нацистська програма знищення Т-4), і цьому присвячено більшу частину роботи. Іншими проблемами, яким присвячена робота, є такі речі як примусова стерилізація людей із психічними та неврологічними особливостями на тих самих та інших територіях, а також – боротьба із утисками у другій половині ХХ століття.

Актуальність роботи полягає у тому, що, по-перше, у науковому просторі бракує досліджень утисків щодо людей із психічними та неврологічними особливостями. Крім того, не існує праць, які узагальнюють усі ці випадки. По-друге, нині по всьому світу шириться рух за права людей із ментальними та неврологічними особливостями, і Україну не обійшла ця тенденція. Щоби надати цьому процесу підтримки, слід оприлюднювати та вивчати злочини, які мали місце щодо людей із ментальними та неврологічними особливостями у минулому. Із цим також пов'язане виникнення поняття «нейрорізноманіття». Це важлива методологічна інновація, що має потенціал і згодом може увійти у міждисциплінарний науковий простір. Якщо стисло окреслити, нейрорізноманіття – це ідея про те, що не існує «нормального» мозку, що не існує норми загалом, що це – соціальний конструкт, уявне поняття.

Щоб надати підтримку процесам дестигматизації ментальних та неврологічних особливостей та попіклуватися про запобігання дискримінації людей із подібними особливостями, треба оприлюднювати факти утисків щодо людей із ментальними особливостями. Також можна додати, що тема несправедливо забута українською науковою спільнотою при наявності

матеріалів, на базі яких можна робити дослідження. Лише декілька науковців ґрунтовно взяли за тему та зробили великий внесок у її розуміння. Через цю малодослідженість можна зробити висновок, що робота, спрямована на залучення України до міжнародних практик подолання дискримінацій різного ґатунку, має наукову *актуальність*.

Соціальні та національні групи, що зазнавали утисків у ХХ столітті, і головне - знищення, скоєного нацистським режимом, зазвичай мають «спільну пам'ять» (також іноді використовуються інші терміни), що виражається у розумінні необхідності глибокого наукового аналізу трагічних подій минулого. Також ця «спільна пам'ять» залишає слід у різних видах творчості, суспільного та культурного життя, що також хотілося би простежити у зв'язку з темою знищення хронічних пацієнтів. Можна сказати, що нацистські програми порядкування на захоплених територіях висвітлюються нині на всіх теренах, де вони здійснювалися. Інакше склалося з програмою знищення Т-4. Її майже забуто на пострадянському просторі, тому можна вважати слушним звернутися до її висвітлення. Докладно не висвітлюються й інші події, пов'язані з утисками людей із психічними та неврологічними особливостями.

Також вбачаємо актуальність у новому підході, який маємо намір вжити щодо дослідження. Йдеться про відхід від некоректних та навіть дискримінаційних оцінок, подеколи навіть мови ворожнечі щодо жертв нацистських заходів, які притаманні попередній літературі з теми. Хотілося би підійти до питання неупереджено та без неприязні до людей, про яких іде мова, з огляду на сучасний стан розуміння їх медичної ситуації. Зокрема, замість виразів «хронічно хворі/психічно хворі» у роботі використовується термін «люди із ментальними/психічними та неврологічними особливостями».

Об'єкт дослідження – утиски щодо людей із ментальними та неврологічними особливостями у першій половині ХХ століття у Західній

Європі. *Предмет* дослідження – процеси, які передували та сприяли таким утискам, їх причини, методи та наслідки.

Мета дипломної роботи – окреслити процеси утисків щодо людей із ментальними та неврологічними особливостями, акцентуючи увагу на нацистській акції Т-4 як апогеї дискримінації, та детально розглянути історіографію теми та вжити в ній методологію. З мети випливають такі завдання:

1. Розглянути історіографію питання й підходи щодо дослідження теми утисків людей із психічними та неврологічними особливостями.
2. Дослідити історичне тло та теоретичну базу утисків людей із психічними та неврологічними особливостями, виявити передумови акції знищення Т-4.
3. Підсумувати прояви утисків та описати ці процеси.
4. Розглянути процеси боротьби із утисками.

Методологічна база дослідження поєднує загальнонаукові принципи аналізу та синтезу, історико-порівняльний метод, а також метод критичного аналізу джерел.

Хронологічні рамки дослідження охоплюють період першої половини ХХ століття, а у заключній частині роботи, що присвячена боротьбі із утисками людей із психічними та неврологічними особливостями – його 50-70-і роки.

Географічні рамки охоплюють територію Західної Європи та терени, окуповані Третім Райхом поза її обшаром.

1. ІСТОРІОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ

При обговоренні історіографії питання нам слід виділити, яких проблем ми торкнемося. По-перше, це примусова стерилізація людей із психічними та неврологічними особливостями. По-друге, нацистська акція знищення Т-4. Це створює своєрідне підґрунтя для обговорення неетичних психіатричних методів загалом.

Ситуація з історіографією першого питання видається досить незадовільною: здебільшого інформацію про ці процеси можна знайти у пресі, але набагато рідше – у наукових джерелах. Друга проблема досить добре розглянута в зарубіжних джерелах, особливо – німецьких; вітчизняні науковці також торкалися її, але не так широко.

На сьогодні основною працею щодо примусової стерилізації у нацистській Німеччині є робота П. Т. та А. П. Петрюків «Психіатрія при нацизмі: насильницька стерилізація душевнохворих та інших осіб»¹. Треба сказати, що П. Т. та А. П. Петрюки також ґрунтовно займалися темою акції Т-4, надали багато інформації про її проведення на німецьких землях та на окупованих територіях.

Програмі знищення Т-4 приділено багато уваги серед наукової спільноти Німеччини. Серед великих праць можна виділити «Aktion T4 1939–1945. Die „Euthanasie“-Zentrale in der Tiergartenstraße 4» німецького історика Алі Гетца². Той самий автор разом із колегами Ангелікою Еббінґгаус та Матіасом Гаманом видав збірку «Aussonderung und Tod. Die klinische

¹ Петрюк П. Т., Петрюк А. П. Психиатрия при нацизме: насильственная стерилизация душевнобольных и других лиц. Сообщение 2 // Новости украинской психиатрии. – 2012. – [Електронний ресурс] <http://www.psychiatry.ua/articles/paper397.htm>, відвідано 16.11.2018.

² Götz A. Aktion T4: 1939–1945. Die „Euthanasie“-Zentrale in der Tiergartenstraße 4. – Aufl. Edition Hentrich, Berlin, 1989.

Hinrichtung der Unbrauchbaren»³. Історики Томас Беддіс та Крістіна Гюбенер досліджували долю дітей, що стали жертвами цієї програми знищення⁴. Удо Бенценгефер, лікар та історик медицини, також займався дослідженням долі дітей⁵.

Перераховувати інших німецьких істориків, що сумлінно займалися цією проблемою, можна далі, тому що тема у німецькій науковій спільноті розроблена дуже детально. Натомість, ми бачимо мало зацікавленості у даній темі на українських теренах. У 2018 році група істориків з Німеччини та з України взялася за цю проблему та почала дослідження. Серед них – Альберт Венгер, історик із міста Дніпра, який досліджував знищення пацієнтів Ігреньської психіатричної лікарні⁶.

Дослідження цієї теми нині ведуться українськими науковцями спільно з німецькими колегами. Нещодавно у німецькому місті Гайдельберг пройшов семінар за участю Альберта Венгера та Гелінади Грінченко. На сайті часопису «Україна модерна» є коментар: «Зустріч було організовано не випадково, адже в останні роки історики взяли за розробку донедавна „безперспективної теми“, специфіка якої визначалася, серед іншого, фрагментарністю доступних джерел». Там же зазначено, що відкриття архівів СБУ сприяло поширенню інформації серед науковців. Можна погодитися щодо фрагментарності джерел – архівні джерела, присвячені акції Т-4 саме

³ Götz A., Ebbinghaus A., Hamann M. Aussonderung und Tod. Die klinische Hinrichtung der Unbrauchbaren. Beiträge zur nationalsozialistischen Gesundheits- und Sozialpolitik 1 Broschiert – Rotbuch Verlag, Berlin, 1991.

⁴ Beddies Th., Hübener K. Kinder in der NS-Psychiatrie. Schriftenreihe zur Medizin-Geschichte des Landes Brandenburg, Band 10. be.bra Berlin-Brandenburg Wissenschaft Verlag, 2004.

⁵ Benzenhöfer U. „Kinderfachabteilung“ und „NS-Kindereuthanasie“. Studien zur Geschichte der Medizin im Nationalsozialismus, Band 1. GWAB, Wetzlar, 2000

⁶ Грінченко Г., Венгер А. «Непотрібні люди»: знищення пацієнтів Ігреньської психіатричної лікарні у 1941–43 роках // Україна модерна. – 2017. – 5 травня / Електронний ресурс: <http://uamoderna.com/md/grinchenko-venger-useless-people>, відвідано 06.04.2019.

на українських землях, вкрай складно систематизувати та зібрати цілісну картину⁷.

Українські дослідники приділяли недостатньо уваги етичній стороні цього питання. Європейські науковці схильні обережно висловлюватися у своїх дослідженнях відповідно до принципу екології у мові, не допускаючи мови ворожнечі (hate speech) та дискримінаційних висловлювань. Такий підхід буде розвиватися і надалі як у західних гуманітарних, так і у природничих науках у зв'язку з поширенням концепції нейрорізноманіття (neurodiversity), що переглядає поняття ментальної норми та патології, виводячи думку про норму як про соціальний конструкт, про уявне поняття. Це означає зміну парадигми розгляду певних ментальних станів людини. Те, що раніше вважалося відхиленням, нині може бачитися як особливість розвитку, частина природної різноманітності людей.

Маю намір висвітлити основні засади ідеї нейрорізноманіття, оскільки підходитиму до вивчення теми саме з цієї точки зору. Біля її витоків стоять активісти Лідія Браун, Нік Уолкер, а на пострадянському просторі цим активно займаються Айман та Ліна Екфорди. Ідея нейрорізноманіття зародилася у середовищі людей із ментальними та неврологічними особливостями, зокрема, вона найбільш поширена у зв'язку із аутизмом, у аутичній спільноті. Розвитку вона набула в останні роки у західному світі, пізніше перейшла і до пострадянського простору, проте, залишилася у межах Росії, не зачіпаючи українське суспільство. Цій ідеї присвячені численні публіцистичні праці, серед яких виділяються праці активістки Айман Екфорд, яка займається також публічними лекціями на тему

⁷ Грінченко Г., Альберт В. Непотрібні люди: воркшоп у Гайдельберзі // Україна модерна. – 2019. – 11 березня / Електронний ресурс: <http://uamoderna.com/event/workshop-heidelberg>, відвідано 06.04.2019.

нейрорізноманіття та дискримінації людей із ментальними та неврологічними особливостями.

Проте, ця ідея виходить за межі лише соціального руху: вона має певне наукове підґрунтя. Наприклад, існує праця лікаря Михайла Козлова, який бачить аутизм як одну з гілок еволюційного розвитку людства⁸. Хоча його тези розходяться із деякими принципами ідей нейрорізноманіття (зокрема, про те, що аутизм не слід піддавати корекції), його праця є у деякому сенсі інноваційною у розумінні теми.

Також існує стаття у онлайн-виданні «AMA Journal of Ethics», яка безпосередньо стосується теми нейрорізноманіття. Її автором є Томас Армстронг, науковець. Вона промовисто називається «Міф про нормальний мозок: сприйняття нейрорізноманіття». У ній автор порівнює різноманіття людського мозку із різноманіттям у рослинній природі, а також висуває твердження про те, що «нормального мозку» не існує у принципі, бо нейрорізноманіття – це природний факт⁹.

У своїй роботі ми використовуватимемо термін «люди із психічними та неврологічними особливостями», але слід пояснити, що ми виділяємо цю групу людей умовно, оскільки ми вважаємо, що психічна норма завжди є соціально сконструйованою, що вона залежить від соціального та культурного простору у певний час у певному суспільстві. Ця думка базується як на ідеях нейрорізноманіття, так і на більш старших наукових теоріях.

⁸ Козлов М. Аутизм как одна из ветвей эволюционного развития человечества // Наука и Жизнь Израиля. – 2018. – 18 листопада / Електронний ресурс: <http://nizi.co.il/nauka/estestvennyye-nauki/autizm-kak-odna-iz-vetvej-evolyucionnogo-razvitiya-chelovechestva.html>, відвідано 15.04.2019.

⁹ Armstrong T. The Myth of the Normal Brain: Embracing Neurodiversity // AMA Journal of Ethics/ - 2015. – April / Електронний ресурс: <https://journalofethics.ama-assn.org/article/myth-normal-brain-embracing-neurodiversity/2015-04>, відвідано 06.04.2019.

Як зазначає Ольга Власова у своїй праці «Антипсихіатрія: соціальна теорія та соціальна практика»¹⁰, у 1920-1930-х роках етнологія та культурна антропологія переживали період свого розквіту, і досліджувані теми зачіпали усі аспекти людської культури, у тому числі – психічні особливості, «девіації». За дослідженнями антропологів, норма не заснована на незмінній людській природі, вона змінюється від суспільства до суспільства, як змінюється етика. Норма – це те, що схвалюється та приймається суспільством.

Вперше думка про норму як про культурне явище прозвучала у американської антропологині Бенедікт Рут. У 1934 році у своїй статті «Антропологія та аномальне» вона здійснила першу спробу представити проблему психічної особливості у культурному контексті. Дослідниця звернула увагу, як те, що вважається аномальним у певній культурі, може сприйматися толерантно у іншій культурі. Для прикладу авторка взяла певний містичний досвід, інший приклад – те, як на той час сприймалася гомосексуальність.

Також наша думка, як і ідеї нейрорізноманіття, має свої витоки у антипсихіатричних ідеях, за якими поняття «психічний розлад» є хибним. «Психічного розладу не існує», - говорить нам антипсихіатрія, і ми, зрозумівши соціальну природу понять норми та патології, можемо звернути увагу на це твердження.

Українські праці, написані раніше за дослідження А. Венгера (виключаючи роботи лікаря Петра Петрюка, що написані загалом етично витримано), подекуди грішать дискримінаційною риторикою та мовою ворожнечі, і бажано, щоб надалі ми уникали до подібних хиб. Нині у західному світі існує тенденція боротьби зі стигмою, що оточує тему ментальних особливостей. Це сильний та амбітний рух, що подає багато

¹⁰ Власова О. Антипсихиатрия. Социальная теория и социальная практика. – М.: ВШЭ, 2014. – С. 18.

надій, і він значно вплине не лише на соціально-культурний простір, а й на науковий, який із ним нерозривно пов'язаний.

У вітчизняних працях подекуди зустрічалися тези, вже несприйнятні за сучасного стану справ. Наприклад, Володимир Тваринський у своєму нарисі «Відлуння Бабиного Яру, або В чому звинувачувались працівники Павлівської психіатричної лікарні» висловився у такий спосіб: «Бог багатьох з них позбавив розуму. Інші ще могли б вилікуватися, стати повноцінними людьми». Тут же автор робить своєрідний висновок щодо нацистів: «Та вони й самі хворі — маячною ідеєю про чистоту раси, про неповноцінність людей іншої національності, їхню свідомість отруїв фашизм»; «Людина з нормальною психікою до такого і додуматися не змогла б, не те що пустити в дію це творіння. Фашизм є фашизм!» (про отруєння пацієнтів газом у автомобілі)¹¹. Можливо, ненавмисно, але автор далі дотримується думки про цих жертв нацизму саме як про неповноцінних людей, і я вважаю, що це недоречно у дослідженні такої теми, бодай і в напівхудожній праці. Непрофесійність не дає права на дискримінаційні висловлювання.

Утім, Володимир Тваринський все ж зробив внесок у розуміння процесу знищення, використавши матеріали кримінальної справи по звинуваченню групи працівників Павлівської лікарні. Він доволі детально розібрав події (аж до часу, коли пацієнтів знищували вперше).

До проблеми зверталися також люди, далекі від історичної науки та гуманітарних наук загалом. Наприклад, Ігор Мікульонок, доктор технічних наук з Національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського», виклав на сайті університету статтю «Бабин Яр пам'ятає». Щоправда, там він дає дуже стислу інформацію щодо першого знищення: «Фашисти зайняли Київ 19

¹¹ 5. Тваринський В. Відлуння Бабиного Яру, або В чому звинувачувались працівники Павлівської психіатричної лікарні // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. – 1994. – № 1. – С. 65, 70-71.

вересня 1941 року. Вже 27 вересня вони запустили конвеєр смерті: розстріляли 752 душевнохворих – пацієнтів психіатричної лікарні імені Івана Павлова, розташованої неподалік Бабиного Яру»¹². Я вважаю, що якщо люди, що не є науковцями-істориками за професією, цікавляться цією темою, то є сенс розроблювати її професійним історикам, щоб подати цим людям більше інформації та достовірних фактів.

Дотриманням етики та браком мови ворожнечі не можуть похвалитися й іноземні наукові праці. За приклад можна взяти «*Century of Genocide: Critical Essays and Eyewitness Accounts. Second Edition*», де ментально особливих пацієнтів описують словом «*insane*», що можна перекласти як «божевільні».¹³

Дуже детально розробили тему згадані українські автори Т. П. Петрук та А. П. Петрук. Вони дали розлоге дослідження у дев'яти частинах-статтях щодо психіатрії при нацизмі як на німецьких землях, так і на окупованих територіях. Слід зазначити, що вони ввели в обіг численні нові дані, що робить їх працю безперечно цінною для майбутніх дослідників.

До сказаного раніше можна додати, що усі роботи, які ми розглянули, написані у контексті парадигми патології – парадигми, за якою психічні та неврологічні особливості розглядаються суто як патологічні процеси, а не як частина природної різноманітності людей. Парадигма нейрорізноманіття ще не увійшла до наукового простору у гуманітарних науках (зокрема, в історії). В усякому випадку, нам не вдалося знайти роботи, написані згідно з концепцією нейрорізноманіття. Ця робота має на меті стати такою.

¹² Мікульонюк І. Бабин Яр пам'ятає // Національний технічний університет України ім. Ігоря Сікорського. – 2013. – 23 лютого / Електронний ресурс: https://kpi.ua/babyn_yar

¹³ Totten S., Parsons W., Charny I. *Century of Genocide: Critical Essays and Eyewitness Accounts*, Second Edition - Routledge, New York, 2004. – p. 204

Парадигма патології наразі є єдиним варіантом розгляду психічних та неврологічних особливостей у історичній науці.

2. ПІДГРУНТЯ УТИСКІВ ЛЮДЕЙ ІЗ ПСИХІЧНИМИ ТА НЕВРОЛОГІЧНИМИ ОСОБЛИВОСТЯМИ; ПЕРЕДУМОВИ ЗДІЙСНЕННЯ АКЦІЇ Т-4

2.1 Історичне підґрунтя дискримінації людей із психічними та неврологічними особливостями

Коли ми говоримо про передумови злочинів, яких зазнали люди із психічними та неврологічними особливостями у XX столітті, слід заглибитися у історію та почати з того, що люди із психічними та неврологічними особливостями протягом багатьох віків підпадали під дискримінацію та утиски.

Почати мені хотілося би з огляду тез, висловлених Мішелем Фуко у книзі «Історія божевільня у класичну епоху». У своїй ґрунтовній праці він розповів, як у XVII столітті поступово закривалися лепрозорії; хвороба зникла, але образ хворого на лепру, риси, що приписувалися йому, залишилися у свідомості людей. Автор вказує, що опісля цю нішу у суспільстві зайняли люди із психічними та неврологічними особливостями. Що було притаманне такому образу? Можна сказати, що це певна грішність (вважалося, що хвороба – то божя кара), а також – сакральна недоторканість та необхідність у ізоляції¹⁴.

Людей, які виявляли психічні особливості, витісняли з публічних просторів (виганяли з міста, ізолювали за допомогою поміщення до лікарень чи навіть до в'язниць)¹⁵. Можна сказати, що одна із причин дискримінації полягала у прагненні ізоляції людей із психічними та неврологічними особливостями. Така ізоляція – це наслідок небажання зрозуміти та прийняти, наслідок страху до Іншого. В основу більшості утисків можна поставити іншування у негативному контексті. У класичну епоху так зване

¹⁴ Фуко М. История безумия в классическую эпоху. / Пер. с фр. И. Стаф. – Москва: Издательство АСТ, 2010. – 698 с.

¹⁵ Там само.

«безумство», що б не малося на увазі під цим словом, бачилося як звірина природа людини. Із цим пов'язані жахи утримання людей із психічними особливостями у закладах. Людей саджали на ланцюги, обмежували у русі, а також – показували, як диких тварин, публіці за гроші¹⁶.

Існує цікава, але тепер неоднозначна стаття Е. В. Поповича «Моделі взаємодії аномального явища та суспільства в їх історичному розвитку». Неоднозначність її полягає в тому, що автор як власну думку подає слова на кшталт «неповноцінні» та «ущербні», коли говорить про «аномальних» особистостей. Також використовує застарілі терміни («маніакально-депресивний синдром» замість «біполярного розладу»). Тим не менше, розглядаючи людські «аномалії» – тобто, те, що не входить до рамок загальноприйнятої у певному часі та суспільстві норми, автор наголошує, що найбільш розроблена тема «аномалій» у зв'язку з психіатрією, при вивченні ментальних особливостей, хоча з клінічного погляду аномалії не є «ментальними хворобами»¹⁷. Оскільки ми вважаємо ментальну норму соціальним конструктом, слово «аномалія» у розумінні автора дуже пасує до нашої точки зору.

Автор виділив своєрідну модель варварського ставлення до носіїв аномалії. «В процесі еволюції аномальні особи не допускалися до різних людських спільнот з метою ізоляції „антипатичних” індивідів, попередження спарювання з ними усередині групи, і ситуація могла доходити навіть до фізичного переслідування або смерті». Пояснення полягає в тому, що на ранніх стадіях розвитку людство вбачало у будь-якій «неповноцінності» людини загрозу своєму існуванню, і вважало за необхідне знищувати «носіїв аномальності». Аж до появи еллінської медицини люди з ментальними особливостями («психічно хворі») не отримували допомоги¹⁸.

¹⁶ Фуко М. История безумия в классическую эпоху. / Пер. с фр. И. Стаф. – Москва: Издательство АСТ, 2010. – 698 с.

¹⁷ Попович О. Моделі взаємодії аномального явища та суспільства в їх історичному розвитку // Вісник Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого». Серія: Філософія, філософія права, політологія, соціологія. – 2014. – №1 (20). – С. 272

¹⁸ Там само.

Осмилення концепції «психічної хвороби» нараховує не одне тисячоліття. Можна спробувати звернутися до інших дослідників, щоб розвинути тему пересування утисків по площині історії. Згадки про ментальні особливості трапляються ще у біблійних текстах. У багатьох випадках психічна чи неврологічна особливість представлялася як наслідок «одержимості бісами», і здебільшого так це люди й сприймали. Тим не менш, у релігійному (конкретно – християнському) середовищі існували й інші думки щодо теми, які не несли у собі негативу.¹⁹

Можна сказати, що до класичної епохи бачити психічну та неврологічну особливість у релігійному або містичному ключі – це було типово у різних суспільствах. Психічна особливість була понад людським розумінням, понад тим, над чим людина має владу.

Специфіка теми вимагає для подальшого дослідження звернення до історії психіатрії.

Автор ґрунтовного і досі незамінного для описуваних періодів опрацювання Юрій Каннабіх не вважає ізоляцію негативною практикою, а вважає це плідним етапом розвитку психіатрії: «Середні віки не були цілковито безплідним періодом для розвитку психіатрії. Вони дали Європі те, чого не знав стародавній світ – перші спроби громадської організації психіатричної допомоги: 1) *огородження здорової частини населення від небезпечних душевнохворих* і 2) початки організованого догляду і піклування»²⁰. Ми бачимо погляд саме з боку користі для умовно «здорових» людей як блага; стан людей із психічними особливостями не береться до розрахунку. Це може свідчити водночас про те, що в часи, коли була написана «Історія психіатрії», у науковій спільноті ЄСР не було критики утисків, яким піддавалися люди із психічними та неврологічними особливостями у минулі часи.

¹⁹ Див.: Новиков А. Психические болезни как объект религиозно-философского осмысления // Манускрипт. – 2017. – №11 (85). – С. 128.

²⁰ Каннабих Ю. История психиатрии / Ю. В. Каннабих. — Москва : Юрайт, 2019. — 384 с.

Середньовіччя стало часом серйозних утисків для людей із психічними та неврологічними особливостями. Для людей із психічними та неврологічними особливостями широко практиковано смертну кару. Тим не менш, часом, «виключно сповненим різними процесами відьом і суцільними *страдами душевнохворих*» був радше Ренесанс»²¹. Хоча й не лише такого ставлення зазнавали ці люди у той час, для нас цінне знання про те, що *знищувати* людей із психічними та неврологічними особливостями почали за Середньовіччя. Але раннє Середньовіччя, на відміну від пізнього, було майже вільним від подібних ексцесів.

Тоді ж з'являються лікарні, за організацією своєю більше схожі на тюрми, призначені саме для пацієнтів із психічними та неврологічними особливостями (наприклад, Бедлам у XV столітті). Е. В. Попович вказує, що у Бедламі умови утримання були злидєнними²². Він також перераховує подібні заклади: Шаратон у Франції, Вежа Лунатиків у Відні, де утримуваних «показували, як тварин у зоопарку»²³. У Західній Європі почали з'являтися й перші психіатричні лікарні²⁴.

Відомий приклад, як у XVI столітті свята Тереза Авільська намагалася захистити черниць із так званою «істерією» від інквізиції, доводячи, що вони не одержимі, а «нібито хворі». Е. В. Попович показує це як приклад поваги до людей із психічними особливостями за Середньовіччя; ми ж бачимо приклад того, як психічно особливих людей мали намір піддати карі, бо бачили в них «одержимих»²⁵. За Середньовіччя щодо людей із психічними особливостями панувало упереджене ставлення, яке починалося суспільним презирством та закінчувалося подекуди тортурами та знищенням.

²¹ Каннабих Ю. История психиатрии / Ю. В. Каннабих. — Москва : Юрайт, 2019. — 384 с.

²² Попович О. Моделі взаємодії аномального явища та суспільства в їх історичному розвитку // Вісник Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого». Серія: Філософія, філософія права, політологія, соціологія. — 2014. — №1 (20). — С. 4

²³ Там само.

²⁴ Каннабих, Ю. В. История психиатрии / Ю. В. Каннабих. — Москва : Издательство Юрайт, 2019. — 384 с.

²⁵ Попович О. Моделі взаємодії аномального явища та суспільства в їх історичному розвитку // Вісник Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого». Серія: Філософія, філософія права, політологія, соціологія. — 2014. — №1 (20). — С. 4

Розглянувши матеріал, ми можемо зробити такий висновок: ХХ століття аж ніяк не ознаменоване початком утисків людей із психічними та неврологічними особливостями. Ці утиски мали певну традицію з глибини віків, присутню на всіх етапах людської історії. Форми ж утисків різнилися у залежності від часу та соціокультурного простору.

2.2. Теоретичні засади утисків людей із психічними та неврологічними особливостями у ХХ столітті

Утиски людей із психічними та неврологічними особливостями у ХХ столітті були наслідком появи євгеніки. Євгеніка – це вчення, здебільшого присвячене питанню виведення «здорового потомства», «покращення роду». Широко вживаним елементом у євгеніці є різні твердження про «неповноцінних» людей та взагалі ієрархізація людей за біологічними ознаками.

Ідея євгеніки з'явилася наприкінці ХІХ століття. Вчений Френсіс Гальтон використав це поняття у своїй праці «Дослідження людських здібностей та їхнього розвитку» 1883 року. Євгенічне вчення щільно увійшло у наукові кола Європи та США. Створювалися численні наукові товариства, присвячені вивченню євгеніки (наприклад, британська «Спільнота євгенічної освіти»).

Фаталістична концепція виродження на порозі ХХ століття перетворилася для багатьох європейців на парадигму нового світосприйняття; євгеніка ж мала стати «ліками від виродження»²⁶. Про страх перед так званим «виродженням» пише і біолог Кирило Росіянов, який зробив огляд опрацювань про примусову стерилізацію у країнах Скандинавії. Він пов'язує страх перед «виродженням» (як помітний феномен європейської культури другої половини ХІХ – перших десятиліть ХХ століття) зі

²⁶ Французький психіатр Б. Морель став навіть автором спеціального «Трактату про виродження». Див.: *Иванюшкин А., Латин Ю., Смирнов В.* Евгеника: от утопии к науке и... от науки к утопии? // Российский педиатрический журнал. - 2013. - №2. – С. 57.

зворотною стороною цього страху – вірою у прогрес та еволюцію. Так зване «зіпсуття» людської природи, як він вважає, розглядалося як факт, нібито підтверджений наукою. Він пише, що у Скандинавії висока ступінь довіри до науки та спеціалістів посприяла розвитку євгеніки²⁷.

Філософка Феруза Загиртдінова, автор праць, присвячених біологічній етиці, оперує термінами «біовлада», «біополітика» та «біоетика». Вона виділила три стадії впливу на репродукцію населення: першу визначає «диктат» певного образу життя через мистецтво та ЗМІ на всіх людей одразу, натомість другу – технології, які «безпосередньо впливають на біологічну природу окремої людини та означають втручання до її тіла»²⁸. Авторка наводить приклади насильницької стерилізації та лоботомії як насильницького та незворотного втручання. Політика – вважає авторка – це управління, а контроль – одне з найперших завдань управління, і на другій стадії біополітика зводилася до контролю «чистоти раси» через так звану «негативну євгеніку»²⁹. З огляду на те, що євгенічна програма знищення Т-4 користувалася висвітленням у засобах масової інформації та у документальних фільмах, можна зробити висновок, що перша та друга стадія можуть бути пов'язаними.

З огляду на опрацьований матеріал, можна сказати, що євгеніка у ХХ столітті стала інструментом утисків людей із ментальними та неврологічними особливостями. Як у вченні, що чітко встановлює рамки «нормального» та «ненормального» у природі людської свідомості, вбачаючи «ненормальне» (та подекуди і його носіїв) як те, що потребує усунення, у євгеніки не було іншого можливого шляху, окрім як стати інструментом дискримінації та навіть знищення.

²⁷ Россиянов К. Цена прогресса и ценности науки: новая книга по истории евгеники // Вопросы истории естествознания и техники. – 2001 / Электронный ресурс: <http://vivovoco.astronet.ru/VV/JOURNAL/VIET/ROSS.HTM>, відвідано 01.10.2019.

²⁸ Загиртдінова Ф. Био: власть, политика, этика // Вестник Челябинского государственного университета. – 2012. – №33 (287). – С. 40. Щодо третьої стадії, то авторка пов'язує її з генною інженерією, що її називає «позитивною євгенікою»

²⁹ Там само.

Також на утиски людей із психічними та неврологічними особливостями вплинуло сумісне з євгенікою поняття – поняття соціал-дарвінізму. Це соціологічна теорія, яка транслює процеси природного відбору на людське суспільство і, таким чином, знаходить справедливими утиски тих, хто виявився слабшим і менш пристосованим до життя. Ця теорія почала формуватися ще в епоху Просвітництва, але остаточно затвердилася у другій половині XIX століття.

Поняття норми на початку XX століття формувалося під впливом ідей соціал-дарвінізму, а після Другої Світової війни змінилося через вплив рухів за права пацієнтів³⁰. Про це буде детальніше розказано у інших розділах.

Досі йшлося про витоки широкомасштабних утисків людей із психічними та неврологічними особливостями у XX столітті. Але треба також зауважити, що існували й побутові утиски, які мають місце донині. Наприклад, повсюдне використання «мови ворожнечі» («hate speech») щодо людей із ментальними та неврологічними особливостями, побутова неповага тощо. Також – використання неетичних назв щодо психіатричних клінік. Усе це ми можемо спостерігати і у наш час. Крім того, можемо припустити, що депресивні стани за незнанням людьми діагнозу могли розглядатися як лінощі та інші негативні риси характеру.

Коли ми говоримо про витоки утисків та дискримінації людей із психічними та неврологічними особливостями у XX столітті, не можна обійти тему норми. Поняття «психічного розладу» обов'язково передбачає існування концепції психічної норми, і саме ця концепція в тому вигляді, у якому вона існувала у першій половині XX століття, стала вбивчою для людей, які до цієї норми не вписувалися.

Звісно, можна сказати, що без концепції норми обійтися неможливо, але тут на допомогу може прийти ідея нейрорізноманіття, за якою норма є

³⁰ Саввина О. В. Понятие медицинской нормы в контексте современного биоэтического дискурса // Вестник РУДН. Серия: Философия. - 2013. - №3. – С. 142.

соціальним конструктом, уявним поняттям, яке конструюється культурним та суспільним середовищем.

Кінцевою метою євгенічних програм мало би стати створення «ідеальної людини», і цей «ідеал» також був конструйований. Євгеніка була інструментом для створення суспільства, що складалося би з людей, відповідних конструйованим поняттям про норму або ж про ідеал. Усіх, хто випадав за рамки конструкту норми, у передбачуваному суспільстві існувати не мало.

2.3. Передумови здійснення акції Т-4

Ми вже сказали, що передумовою утисків людей із психічними та неврологічними особливостями стало євгенічне вчення. У нацистів воно мало особливу вагу, стало частиною ідеології. Євгенікою виправдовувалися і твердження про «расову гігієну», і примусова стерилізація різних груп людей, насамперед – людей із психічними та неврологічними особливостями, а також – людей із тяжкими фізичними розладами. П. Т. Петрюк та А. Т. Петрюк пишуть, що з 300-400 тис. людей, які зазнали стерилізації, десь 60% були людьми, визнаними такими, які страждають на «психічні розлади»³¹. Євгенічне вчення стало головною передумовою знищення пацієнтів із психічними, неврологічними особливостями та із когнітивними розладами.

Щоби зрозуміти одну із основних євгенічних передумов здійснення акції знищення Т-4, слід процитувати фрагмент їхньої статті: «На думку більшості дослідників філософії нацизму, в поглядах психіатрів, які надихали А. Гітлера за часів, що передували Третьому Рейху, стрижневою була ідея про те, що розумові захворювання успадковуються за допомогою дефектних генів, і що викорінення хвороб можна домогтися, лише знищивши ці гени»³². Наслідками були насильницька стерилізація, проведення експериментів на в'язнях концентраційних таборів та, власне, програма знищення.

³¹ Петрюк П. Т., Петрюк А. П. Психиатрия при нацизме: насильственная стерилизация душевнобольных и других лиц. Сообщение 2 // Психічне здоров'я. — 2011. — № 1. — С. 54–62.

³² Там само.

Передумовою можна також назвати той факт, що у нацистській Німеччині за весь час її існування відбувалися процеси пошуку ворога. Іншування у негативному контексті лягло в одну з основ політики, воно ж широко використовувалося у пропаганді. Люди з психічними та неврологічними особливостями ідеально підходили для ролі ворога-іншого, який начебто спричиняє проблеми та шкодить суспільству.

З попереднього твердження випливає наступне: шкода суспільству, окрім євгенічних причин, вбачалася в економічній площині. Вважалося, що хронічні пацієнти шкодять економіці держави, оскільки на їх утримання йде багато коштів. Ті кошти, як вважалося, могли піти на інші речі, більш «корисні» для інтересів країни. Вже під час програми знищення видавалися плакати, що «пояснювали» людям економічну користь від акції та не вигідність утримання хронічних пацієнтів.

Слід відзначити, що у пропагандистських матеріалах був важливим образ пацієнта, про що йтиметься у наступних частинах роботи.

3. УТИСКИ ЛЮДЕЙ ІЗ ПСИХІЧНИМИ ТА НЕВРОЛОГІЧНИМИ ОСОБЛИВОСТЯМИ

3.1. Примусова стерилізація людей із психічними та неврологічними особливостями

Цей розділ присвячено розглядові основних типів глобальних процесів утисків людей із психічними та неврологічними особливостями на території Європи XX сторіччя. Через це територіальними рамками цієї частини нашого дослідження є Німеччина та скандинавські держави, бо саме тут ці процеси знайшли найбільший вияв. Нацистська Німеччина становить виключний випадок, коли психіатричних та неврологічних пацієнтів було знищено.

Кількість наукових праць, присвячених темі насильницької стерилізації у країнах Європи та у США, напрочуд мала на пострадянському просторі. Іноземних наукових праць існує більше, але неможливо сказати, що ця тема детально розроблена у історіографії. Ситуація з насильницькою стерилізацією мала місце у державах із різними політичними режимами, що підтверджує думку про те, що наявність утисків людей із психічними та неврологічними особливостями не залежить від політичного режиму – залежить лише їхня сила та форма (якщо у Скандинавії до знищення справа не дійшла, то у нацистській Німеччині пацієнти були знищені).

Почати розгляд слід з проблеми стерилізації людей із психічними, неврологічними особливостями та із когнітивними розладами у нацистській Німеччині. Цей процес детально описали П. Т. Петрюк та А. П. Петрюк. Хотілося б зазначити, що ми не можемо перевірити достовірність фактів, які подають ці автори, через неможливість доступу до архівних матеріалів. Слід вказати, що Петрюк П. Т. та Петрюк А. П. вживають застарілий термін – «циркулярний психоз», що нині звучить як «біполярний афективний розлад». Не дуже коректним є твердження про «неповноцінних особистостей», під яким маються на увазі політичні вороги, тому що не є зрозумілими критерії їхньої «неповноцінності». Це питання є недослідженим серед науковців.

За даними А. П. та П. Т. Петрюків, за 1934-1939 роки були примусово стерилізовані 350 тис. реальних або потенційних психіатричних пацієнтів та клієнтів. За законом від 1938 року стерилізувалися люди із різними психічними, неврологічними особливостями, когнітивними розладами та тяжкими фізичними розладами. Під дію закону 1938 року потрапляли: «...люди з вродженим слабоумством, шизофренією, циркулярним психозом, спадковою епілепсією, спадковою хоресою Гентінгтона, спадковою глухотою, сліпотою, важкими тілесними каліцтвами, важким алкоголізмом, злочинці, а пізніше й неповноцінні особистості, тобто цей закон використовувався проти політичних ворогів»³³.

За А. П. та П. Т. Петрюками, примусова стерилізація була запроваджена після співбесід расових гігієністів Німеччини. Одним із тих, хто дав життя цьому процесу, був Ернст Рюдін, 1932 року призначений головою міжнародних організацій, пов'язаних з євгенікою, а з 1933 року – керівником Спільноти з расової гігієни. Посилаючись на працю Е. С. Гершона «Ernst Rudin, a Nazi psychiatrist and geneticist», Петрюки зазначають, що він був автором офіційного керівництва з насильницької стерилізації людей із шизофренією з євгенічною метою та закликав до примусової стерилізації «баластних істот»³⁴.

Ті ж автори вказують, що закон про примусову стерилізацію прийшов до дії у липні 1933 року, і його базою були рекомендації вчених, що займалися євгенікою та закликали до примусової стерилізації людей із психічними та неврологічними особливостями та наслідковими розладами. Як вже було зазначено, із усього масиву стерилізованих людей 60% входили до цієї групи. «Диагнозы, считавшиеся основанием для проведения стерилизации, включали шизофрению, циклотимию, наследственные формы

³³ Петрюк П. Т., Петрюк А. П. Психиатрия при нацизме: насильственная стерилизация душевнобольных и других лиц. Сообщение 2 // Психічне здоров'я. — 2011. — № 1. — С. 54–62.

³⁴ Там само.

эпилепсии, хорею Гентингтона, задержку умственного развития и другие», - пишут А. П. та П. Т. Петрюки³⁵.

Переважну більшість актів примусової стерилізації було проведено до війни. Коли було відкрито дію рентгену на статеві залози, цей метод почали використовувати для насильницької стерилізації. Але потім виявилося, що на жінок цей метод не діяв стовідсотково, а чоловіки за передозування помирали³⁶.

Протягом війни та після неї психіатри не виявляли протесту щодо примусової стерилізації. У Західній Німеччині свідчення про це приховувалися до початку вісімдесятих років XX століття, а лікарі, що брали участь у злочинах нацизму, продовжили займатися психіатрією після війни³⁷.

Але не можна вважати примусову стерилізацію «винаходом» нацизму, оскільки подібні програми проводилися й у інших країнах Європи – зокрема, у скандинавських державах (Данія, Швеція, Норвегія, Фінляндія, Ісландія) та в Естонії. Також примусова стерилізація була присутня у XX столітті у США та Канаді. Євгенічне вчення було розвинуте на всіх цих територіях, і це дало змогу поширюватися згубним для тисяч людей ідеям. Це підтверджує тезу, згідно з якою дискримінація людей із психічними та неврологічними особливостями була властива суспільствам із будь-яким політичним устроєм, від нацистського до соціал-демократичного.

Вже відомий нам К. О. Росіянов зробив огляд праці «Eugenics and the welfare state: sterilization policy in Denmark, Sweden, Norway and Finland» Гуннара Броберга та Нільса Ролл-Хансена. За відсутності доступу до самої

³⁵ Петрюк П. Т., Петрюк А. П. Психиатрия при нацизме: насильственная стерилизация душевнобольных и других лиц. Сообщение 2 // Психічне здоров'я. — 2011. — № 1. — С. 54–62.

³⁶ Там само.

³⁷ Там само.

книги, його рецензія «Ціна прогресу та цінності науки: нова книга з історії євгеніки» містить важливу інформацію на тему насильницької стерилізації³⁸.

Починаючи з кінця двадцятих-тридцятих років уряди скандинавських країн (Данії, Швеції, Норвегії, Фінляндії) проводили стерилізацію людей із когнітивними розладами. Для цих людей не було заборони вступати до шлюбу, просто стерилізація позбавляла їх можливості мати дітей, і захисники стерилізації твердили, що це допоможе перервати передачу «шкідливих генів»³⁹. Автор указує, що стерилізація, яка здійснюється за рішенням суспільства та держави, є процесом неприпустимим, якому можуть бути притаманні зловживання. Ми б, у свою чергу, хотіли відзначити, що цей процес можна назвати зловживанням сам по собі, оскільки він є дискримінаційним щодо людей, які його зазнали⁴⁰.

Процеси примусової стерилізації проходили у Скандинавії зі злам у 1920–30-х років. Закон про стерилізацію так званих «розумово відсталих» (на ділі – людей із когнітивними розладами, як ми розуміємо) був прийнятий 1929 року та став більш жорстким у 1934 році під впливом Великої депресії. Прийнятий в усіх скандинавських країнах, він не став причиною політичної боротьби. Незначні вияви протесту проти закону ні на що не вплинули. Рушійною силою у прийнятті закону стали соціал-демократи, і сам закон був частиною концепції держави загального добробуту⁴¹.

Цікаво, що в Данії та інших скандинавських країнах не було таких соціально-політичних умов, що посприяли б виникненню євгеніки. «Так, не було вираженого класового антагонізму й постраху привілейованих верств перед пробудженням мас, не було міжрасових і міжнаціональних протиріч,

³⁸ Россиянов К. Цена прогресса и ценности науки: новая книга по истории евгеники // Вопросы истории естествознания и техники. – 2001 / Электронный ресурс: <http://vivovoco.astronet.ru/VV/JOURNAL/VIET/ROSS.HTM>, відвідано 01.10.2019. Цей огляд написаний, як не парадоксально, не бездоганно з боку етики (наприклад, автор вживає вираз «розумово неповноцінні», слово «божевільний», вираз «божевільний дім», що є неприпустимим з погляду сучасної етики), але він дає інформацію про ці процеси у скандинавських країнах.

³⁹ Там само.

⁴⁰ Там само.

⁴¹ Там само.

не було й опозиції консервативних еліт соціальним витратам», - пише К. Росіянов⁴². Але була наявна довіра науковцям та спеціалістам, а євгеніка була вченням, яке не мало чітких кордонів та розповсюджувалося по Європі та світу досить активно. Наприклад, існували міжнародні євгенічні організації. Це і посприяло розвитку таких ідей у скандинавських країнах, де не було виражених протиріч у суспільстві.

Не лише К. Росіянов, але й інші автори зазначають страх європейців перед так званим «виродженням». Про це йдеться і в А. Я. Іванюшкіна, Ю. Є. Лапіна та В. І. Смирнова у статті «Євгеніка: від утопії до науки та... від науки до утопії?», що було зазначено у попередньому розділі⁴³. Боротьба із «виродженням» була результатом того, що все більше галузей життя входили до сфери громадської відповідальності. Урбанізація у Скандинавії у кінці XIX – на початку XX століття призвела до залежності людей із когнітивними розладами та психічними особливостями від держави та бюрократії⁴⁴. Змінювалося і ставлення до фігури людини із психічною особливістю: якщо раніше над нею сміялися, то тепер сміх став непристойним, як і ця людина. Людину із психічною особливістю тепер треба було ізолювати. Це і призвело до так званого «росту» числа людей із психічними, неврологічними та когнітивними розладами – їх просто почали фіксувати, чого не було раніше⁴⁵.

Закон про стерилізацію у Данії почав обговорюватися 1924 року, коли соціал-демократична партія прийшла до влади. Цю партію можна було точно назвати своєрідною «партією євгеніки». Була створена комісія, до якої

⁴² *Россиянов К.* Цена прогресса и ценности науки: новая книга по истории евгеники // Вопросы истории естествознания и техники. – 2001 / Электронный ресурс: <http://vivovoco.astronet.ru/VV/JOURNAL/VIET/ROSS.HTM>, відвідано 01.10.2019.

⁴³ *Иванюшкин А., Лапин Ю., Смирнов В.* Евгеника: от утопии к науке и... от науки к утопии? // Российский педиатрический журнал. - 2013. - №2. – С. 57.

⁴⁴ *Россиянов К.* Вказ. праця

⁴⁵ *Там само.*

увійшли лікарі, науковці та юристи, серед яких – Вільгельм Йоганнсен, відомий у світі генетик⁴⁶.

Найбільш багаточисельною спільнота генетиків виявилася у Швеції. У Швеції також існував організований євгенічний рух. 1909 року у Стокгольмі з'явилася спільнота расової гігієни, через рік постала перша генетична спільнота – Спільнота Менделя.

1936 року шведський уряд прийняв закон про стерилізацію. «Один з теоретиків шведської моделі соціалізму Гуннар Мюрдаль охарактеризував стерилізацію неповноцінних як необхідний елемент "великого соціального процесу пристосування" людини до сучасного міського та індустріального суспільства»⁴⁷.

Отже, ми розглянули ситуацію у скандинавських країнах на прикладі Швеції та Данії. Тепер можна перейти до ситуації з насильницькою стерилізацією у США.

На цю тему існує стаття Ігора Дамуліна «Етика і медицина: деякі маловідомі сторінки історії Третього Рейху та США». У завершенні своєї статті автор зазначає, що ще до приходу до влади нацистів у західних країнах були фахівці, які підтримували євгеніку⁴⁸.

Автор стверджує, що в основі багатьох медичних програм нацистів лежали аналогічні програми, що проводилися у США. Під насильницьку стерилізацію у тридцяти трьох штатах підпало більше 65 тис. осіб. «...В основному, це були хворі із затримкою психічного розвитку, різними психічними захворюваннями, епілепсією, сліпотю, глухотою, фізичними аномаліями, а також індіанці й злочинці, які перебувають в ув'язненні». Речел

⁴⁶ Россиянов К. Цена прогресса и ценности науки: новая книга по истории евгеники // Вопросы истории естествознания и техники. – 2001 / Электронный ресурс: <http://vivovoco.astronet.ru/VV/JOURNAL/VIET/ROSS.HTM>, відвідано 01.10.2019.

⁴⁷ Цит. за: Там само.

⁴⁸ Дамулин И. Этика и Медицина: некоторые малоизвестные страницы истории третьего рейха и США // Российский медицинский журнал. – 2017. – №1.

Айредейл вказала у статті «Євгеніка та її доречність для сучасної охорони здоров'я», що США – це перша держава світу, яка використала стерилізацію у євгенічних цілях⁴⁹.

3.2. Акція Т-4: знищення пацієнтів із психічними та неврологічними особливостями

До найбезсумнівніших злочинів нацистського режиму Третього Райху відноситься Програма умертвіння «Т-4» («Акція Тіргартенштрассе 4»). Йдеться про євгенічну програму німецьких націонал-соціалістів зі стерилізації, а далі й фізичного знищення людей із психічними особливостями, із когнітивними розладами та спадковохворих. Знищенню підлягали непрацездатні особи, а головне люди, існування яких впливало на появу здорового потомства, задля расової гігієни й «очищення» арійської раси. Передусім це торкнулося пацієнтів психіатричних клінік. Спочатку винищувались діти до 3 років, а потім представники всіх вікових груп. Під час окупації України військами Райху цю «акцію» було поширено й на її терени.

Починаючи говорити про акцію Т-4, важливо відмітити, що ця тема досліджена достатньо добре у німецькій науковій спільноті. Німецьких досліджень, що стосувалися цих подій на німецьких землях, існує досить багато. Вони постають як у вигляді статей, так і у більших форматах (наприклад, великі монографії). Хотілося би сказати, що майбутня співпраця між українськими та німецькими дослідниками, що розвивається нині, у перспективі могла би принести дуже великий внесок у розуміння цієї теми. У моєму дослідженні наголошується на необхідності зміни «традиційного»

⁴⁹ Iredale R. Eugenics and its Relevance to Contemporary Health Care // Nursing Ethics. – 2000. – No 7. – P. 205-214.

ворожого підходу до теми ментальних особливостей, що присутній у пострадянському культурному та науковому просторі.

У статті «Психіатрія при нацизмі: характеристика деяких трагічних особливостей. Повідомлення 1» автори виводять витoki події. На початку 1920-х років політик-початківець А. Гітлер прочитав тексти німецьких євгеніків і був глибоко вражений. Дві книги, написані психіатрами Альфредом Плетцем й Альфредом Хохом, відповідно «Добробут нашої раси й захист слабкого» (1905) і «Право на знищення життя, негідного життя» (1920) допомогли А. Гітлеру довершити осмислення теорії, які він висловив у «Mein Kampf» («Моя боротьба») – книзі, яка заклала основу для вбивства мільйонів. Як твердив А. Гітлер, «Право на особисту свободу відступає перед обов'язком зберігати расу»⁵⁰. Крім цього фактору, були ще й інші, такі як підведення наукової бази під знищення людей із психічними та неврологічними особливостями.

Вже у 1935 році у канцелярії Гітлера були зібрані психіатри, яким чиновник В. Брак сказав, що необхідно знищити усіх людей із металними особливостями у Німеччині. Своєрідним початком програми знищення можна вважати травень 1939 року, коли було вбито дитину з численними розладами. Це було здійснено через прохання батьків дитини до Адольфа Гітлера. «Після перевірки прохання Кнауерів особистим лікарем А. Гітлера К. Брандтом фюрер через М. Бормана дав вказівку про можливість проведення подібних акцій (вони адресувалися відповідним відомствам, в тому числі Міністру юстиції Ф. Гюртнеру). Хвору дитину приспано було в університетській клініці Лейпціга. За цим епізодом слідувала масова кампанія, для керівництва якою було створено державний комітет з наукового вивчення спадкових тяжких хвороб, а 18 серпня 1939 року видано

⁵⁰ Петрюк П. Т. Психиатрия при нацизме: характеристика некоторых трагических особенностей. Сообщение 1 // Психічне здоров'я. — 2010. — № 3. — С. 71–80.

суворо секретну вказівку міністерства внутрішніх справ про порядок проведення подібних акцій»⁵¹.

1939 року було створено відомство «Т-4», якому підпорядковувались усі психіатричні лікарні. Воно призначалося для втілення в життя наказу Гітлера про «евтаназію» (насправді – про знищення людей). У перші часи проведення акції Т-4 було знищено приблизно 5 тис. дітей та 100 тис. дорослих. Так, власне, розпочиналася акція Т-4, що забрала життя тисяч людей у нацистській Німеччині та на окупованих територіях.

Гітлер подав наказ про офіційне «закриття» акції Т-4 24 серпня 1941 року через протести священників та родичів знищених людей. На той час число жертв вже перевищувало 70 тис., як і було заплановано. Неприйняття акції Т-4 виявлялося навіть у деяких членів НСДАП. Та «закриття» акції насправді не відбулося, просто дії дещо змінилися: наприклад, пацієнтів почали знищувати за допомогою голоду (була спеціальна безжирова та безвітамінна «дієта-Є») та за допомогою медикаментів.

Тоді як після «закриття» акції вбивства пацієнтів зменшилися у Німеччині, вони збільшилися на окупованих територіях⁵².

Немає сумніву у тому, що акція Т-4 була одним зі страшних злочинів нацистів. Вивчаючи цю тему, можна помітити, що акція була проведена на ґрунті ненависті до іншого, на ґрунті іншування у негативному контексті, як і більшість злочинів проти людей із психічними та неврологічними особливостями у ХХ столітті. Та науковці часто бачать інші підґрунтя її проведення.

Автори зазвичай виділяють декілька причин проведення акції. Перша причина визначається як економічний зиск. Із цим твердженням слід погодитися: здійснення цієї програми знищення було вигідним з економічної точки зору. Про це людей інформували за допомогою плакатів та короткої публіцистики.

⁵¹ Петрюк П. Т. Психиатрия при нацизме: характеристика некоторых трагических особенностей. Сообщение 1 // Психічне здоров'я. — 2010. — № 3. — С. 71–80.

⁵² Там само.

Друга причина – це поширеність євгенічного вчення та соціал-дарвінізму у нацистській Німеччині, про що вже було сказано.

Та є ще ряд причин, що зробили акцію Т-4 можливою. Це - ненависть до іншого, ксенофобія щодо певної групи людей. Цей фактор ми розібрали у першій частині нашої роботи та зрозуміли, що він витікає з давніх часів та залишається незмінним аж до часу сьогодення.

Пропагандистські матеріали зазвичай мали яскраве візуальне забарвлення: по-перше, це були плакати, що схематично показували «користь» від проведення знищувальних дій щодо хронічно хворих пацієнтів. «Користь» являла собою економічний зиск та «підкування» про «чистоту нації».

Кінематограф у нацистській Німеччині був дуже впливовою пропагандистською силою. Щоб знайти цьому підтвердження, досить буде згадати, наприклад, Лені Ріфеншталь з її «Олімпією» 1938 року та «Тріумфом волі» 1935 року. Якщо брати виток процесу знищення хронічних пацієнтів із ідей, які стали виправданням більшості нацистських звірств – ієрархічних ідей соціал-дарвінізму – то слід згадати фільм «Все життя - це боротьба (Alles Leben ist Kampf)», що у першій своїй частині демонстрував боротьбу тварин як приклад принципу «виживає сильніший». Цей фільм є одним із перших пропагандистських матеріалів, у яких демонструються пацієнти з фізичними розладами та ментальними особливостями (9:36-17:28). Вони представлені як «неповноцінні люди». Натомість, кінцівка фільму демонструє нам людей, зайнятих фізичними вправами та умовно «здорових» як протиставлення першим.

Дуже важливі приклади кінематографічної пропаганди саме на тему знищення пацієнтів – це фільми «Душевнохворий» та «Буття без життя (Dasein ohne Leben)». У другому фільмі просувається думка про те, що життя людини з ментальною інвалідністю – це «існування без життя», що ці люди страждають через свою «низьку якість» та самі бажають бути «гуманно

вбитими». Перший фільм показує безпосередньо знищення пацієнтів у газовій камері. Це представляється як «гуманний» та «безболісний» спосіб знищення. У обох фільмах смерть людей із ментальними особливостями змальовується як порятунок, як визволення з-під гніту «хвороби»⁵³.

Якщо ми проаналізуємо нацистські пропагандистські матеріали, ми побачимо одну цікаву річ: іншування у негативному контексті постає у цих матеріалах у яскравих візуальних образах. Часто можна помітити, що «ворожі елементи» (як-от євреї та представники інших народів) зображені зовнішньо непривабливо, навіть відразливо. Натомість, контраст із цими зображеннями створюють пропагандистські матеріали, що зображують представників німецького народу: вони зображені зовнішньо ідеальними, фізично сильними, з підкресленими позитивними рисами у зовнішньому вигляді.

Це ж правило стосувалося і зображень людей із психічними та неврологічними особливостями. На плакатах вони зображувалися відразливими, з викривленими рисами обличчя тощо. У кінематографі зображувалися реальні люди із психічними, неврологічними особливостями та із когнітивними розладами, але зображувалися не у своєму найкращому стані (або ж спеціально підбиралися пацієнти із зовнішністю, яка сприймається більшістю людей як вияв певної патології). Це був один із головних прийомів створення ненависті до іншого у нацистських пропагандистських матеріалах, і використовувався цей прийом дуже майстерно.

Також поширювалася думка про те, що люди із ментальними та неврологічними особливостями самі страждають та прагнуть смерті. Було часто вживане словосполучення «Життя, не гідне життя» («Lebensunwertes Leben»).

⁵³ Петрюк П. Т. Психиатрия при нацизме: характеристика некоторых трагических особенностей. Сообщение 1 // Психічне здоров'я. — 2010. — № 3. — С. 71–80.

Акція Т-4 стала кульмінацією тих утисків людей із психічними та неврологічними особливостями, що поширилися Європою у ХХ столітті. Можна припустити, що подібний випадок просто не міг не відбутися саме у ХХ столітті. Ми розібрали ставлення до людей із психічними та неврологічними особливостями протягом декількох віків і можемо припустити, що масове знищення їх могло відбутися лише при взаємодії факторів, які постали лише у ХХ столітті, а саме – наукового обґрунтування (євгеніка, соціал-дарвінізм) та багатовікового попереднього тла утисків.

4. ПРОТИДІЯ УТИСКАМ ЛЮДЕЙ ІЗ ПСИХІЧНИМИ ТА НЕВРОЛОГІЧНИМИ ОСОБЛИВОСТЯМИ

Починаючи четверту, заключну частину нашої роботи, ми мусимо сказати, що інформації (наприклад, у публіцистиці) на тему протидії дискримінації людей із психічними та неврологічними особливостями у Європі ХХ століття є досить багато, але наукових праць з цієї теми існує мало. Недослідженість теми є істотною проблемою для нас. У позитивний бік вирізняється кількість зарубіжних праць з психології та психіатрії, присвячених Франко Базалья⁵⁴.

Антипсихіатрія стоїть на засадах боротьби за права людей із психічними та неврологічними особливостями та стала у ХХ столітті одним із чинників змін у деяких психіатричних аспектах (наприклад, реформи в Італії). Важливе місце у темі посідає протидія утискам людей із психічними та неврологічними особливостями у Європі у другій половині ХХ століття. Корисні відомості й узагальнення містяться, зокрема, у працях дослідниці О. Власової «Антипсихіатрія: становлення та розвиток» та «Антипсихіатрія. Соціальна теорія та соціальна практика». Частину, присвячену антипсихіатрії, також містить праця А. Якубика «Істерія».

Ольга Власова характеризує антипсихіатрію за витоками як «дітище бунтарської доби 1960-х років». Вона вказує, що антипсихіатрія сформувалася на перетині психіатрії та філософії, психології та психоаналізу та виступала проти пригноблення людини суспільством, проти тотальної влади та суспільних інститутів. В антипсихіатрії були поширені такі гасла як «Душевна хвороба – міф», «Божевільний – істинний революціонер». Антипсихіатри створювали терапевтичні комуни та антиуніверситети.

Антипсихіатрія – це ряд концепцій, та в той самий час – певний рух, який виник у шістдесятих роках ХХ століття. Антипсихіатрія піддає сумніву медичну модель психічної особливості, критикує такі методи терапії як

⁵⁴ Власова О. Антипсихиатрия: становление и развитие – Москва: Союз, 2006. – 219 с.

психотерапія та фармакотерапія, протестує проти насильницької госпіталізації людей із психічними особливостями. Антипсихіатрія часто піддавалася та піддається критиці через радикальність тез, які висуває, проте, наприклад, такий фахівець як А. Якубик наголошує на тому, що багато критичних зауважень антипсихіатрів є правильними⁵⁵.

З погляду О. Власової, антипсихіатрія – це не однорідна течія, а скоріше комплекс течій: рух за захист прав пацієнтів; рух колишніх та теперішніх пацієнтів; рух родичів людей із психічними особливостями; рух проти зловживань у психіатрії; рух проти інституту психіатричних клінік, і цей список може продовжуватися⁵⁶.

Складність полягає у тому, що ми не можемо точно визначити, чи слід розглядати таку центральну постать як Франко Базалья в якості представника саме антипсихіатричного руху. Сам він відхрещувався від антипсихіатрії, але ряд дослідників вписують його саме до цієї течії. На нашу думку, Франко Базалья не був представником антипсихіатричної течії, оскільки вбачав у психічній особливості саме хворобу, тоді як антипсихіатри від уявлення про хворобу відмовляються. Проте, слід зауважити, що практично кожний із антипсихіатрів відхрещувався від цієї течії (за виключенням Девіда Купера)⁵⁷.

Загалом, рух антипсихіатрії розвинувся у трьох державах – у США, Великобританії та Італії. Там були проведені перші антипсихіатричні експерименти та досягнуті наймасштабніші результати деінституалізації, вони стали взірцями для антипсихіатричних реформ по всьому світу.

Ми б хотіли показати, як вирішувалася проблема із утисками людей із психічними та неврологічними особливостями в Італії. Саме там мали місце найбільш показні процеси боротьби із дискримінацією у сфері психіатрії.

Для початку, слід висвітлити діяльність лідера у справі захисту людей із психічними та неврологічними особливостями в Італії. Це був згаданий

⁵⁵ Якубик А. Истерия // Научный центр психического здоровья / Электронный ресурс: <http://www.psychiatry.ru/lib/1/book/39/chapter/19>, відвідано 06.05.2019.

⁵⁶ Власова О. Антипсихиатрия. Социальная теория и социальная практика – Москва: Высшая школа экономики, 2014. – 323 с.

⁵⁷ Там само.

вище Франко Базалья, італійський лікар, психіатр та невролог. Він був одним із засновників руху «Демократична психіатрія», який був направлений на протидію ізоляції людей із психічними та неврологічними особливостями у психіатричних клініках.

Рух «Демократична психіатрія» був створений, щоб допомогти проведенню започаткованих Франко Базалья реформ у сфері психіатрії. Найгучнішою реформою став «закон 180», у якому йшлося про закриття психіатричних клінік та заміну їх системою амбулаторної допомоги. Та перед тим був проведений ще ряд реформ.

До реформ Франко Базалья ситуація з психіатричною допомогою у Італії була не найкращою. Державні психіатричні клініки працювали за тюремними законами. Ніякі спроби це змінити не знаходили підтримки у італійському парламенті. Також важливим є факт, що з деяких причин зміни могли відбуватися лише на місцях⁵⁸.

Франко Базалья почав із локальних змін у психіатричній клініці у Горіції. Там він намагався покращити умови життя пацієнтів, орієнтуючись на американський, англійський, французький досвід. Також Франко Базалья ввів оплату праці пацієнтів. Пацієнти таким чином дистанціювалися від клініки та вступали з нею у двосторонні відносини.

Завдяки реформам лікарня стала відкритим простором, звідки люди могли виходити на волю, і станом на 1968 рік число пацієнтів зменшилося на половину завдяки виписці людей із лікарні. Лікарня стала терапевтичною спільнотою.

Дуже важливим нововведенням були зібрання, які впровадив Франко Базалья у клініці. Це були зібрання персоналу та пацієнтів, і вони стали прототипом руху «Демократична психіатрія».

Франко Базалья повторює свої нововведення у кількох лікарнях, у які влаштовується, і найбільше своїх задумів він реалізовує у клініці у Трієсті.

⁵⁸ Власова О. Антипсихиатрия. Социальная теория и социальная практика – Москва: Высшая школа экономики, 2014. – С. 172.

На той час реформи, які почав Франко Базалья, вже впроваджуються іншими людьми по психіатричних клініках у країні⁵⁹.

Коли Франко Базалья втілював усі бажані реформи у клініці у Трієсті, 1977 року клініка була закрита, а замість неї було сформовано шість центрів психічного здоров'я⁶⁰.

У 1973 році Франко Базалья став ініціатором створення руху «Демократична психіатрія». Це була група діячів, які були зацікавлені у деструкції психіатричних інституцій. У жовтні 1973 року вони зібралися у Болоньї та розробили програму руху, що була направлена проти тодішньої системи психіатричної допомоги у Італії.

На думку учасників руху «Демократична психіатрія», що відмічалось у їхній програмі, закриття людини у психіатричній клініці та позбавлення свободи представляють собою одну відповідь на різні аспекти людського життя: на хворобу та на злочин, які насправді повинні розглядатися по-різному. Однакова реакція на «хворобу» та «злочин» є відображенням позиції, за якою кожен із цих феноменів оцінюється за відношенням до соціального ладу, як порушення кордонів встановленої норми. Цікаво, що у програмі «Демократичної психіатрії» розглядалися аспекти «базису та надбудови», що є свідченням впливу марксизму на ідеї цієї організації. «Демократична психіатрія» як рух стала більш успішною, ніж схожі рухи у Великобританії та США⁶¹.

Загалом, Франко Базалья не зміг би реалізувати бажане без профспілкової, професійної та політичної підтримки. «Демократична психіатрія» була певним революційним рухом та діяла за революційними принципами – була направлена на створення нової культури та нових умов, що були би протиставлені старим. Звичайно, як і інші революційні рухи, «Демократична психіатрія» налагоджувала стосунки з профспілками та

⁵⁹ Власова О. Антипсихиатрия. Социальная теория и социальная практика – Москва: Высшая школа экономики, 2014. – С. 179.

⁶⁰ Там само. – С. 180.

⁶¹ Там само. – С. 182.

лівими політичними партіями. Також «Демократичну психіатрію» підтримувала Італійська психіатрична спільнота, яка наголошувала на необхідності реформи⁶².

«Закон №180», що неофіційно називався «законом Базалья», був прийнятий 13 травня 1978 року. За цим законом психіатрична допомога повинна була надаватися не у психіатричній клініці, а у центрах психічного здоров'я, тобто, психіатричні клініки переставали приймати нових пацієнтів та поступово перерозподіляли старих. За цим новим законом психіатрична клініка більше не була структурною одиницею психіатричної допомоги у державі.

Таким чином, психіатричні клініки поступово закривалися. На їхньому місці поставали нові служби. Наприклад, будівлі клініки у Трієсті були передані муніципалітету та використовувалися для розміщення у них інших служб, серед яких були косметичний кабінет, дитячий садок, середня школа тощо.

Хоча перша стаття закону оголошувала, що діагностика та лікування є добровільними, закон усе ж передбачав примусове лікування «у крайніх випадках». Насправді, «закон Базалья» часто виконувався викривлено або ж не виконувався взагалі. Найгірша ситуація спостерігалася у південних регіонах Італії. Проте, позитивні зміни у системі психіатричної допомоги в Італії все ж відбулися⁶³.

Коли ми говоримо про ідеї Франко Базалья, про його реформи та «Закон №180», ми повинні наголосити на тому, що Франко Базалья все ж не вважав, що «психічний розлад» - це міф, він повторював це неодноразово у своїх працях. Він вважав, що це хвороба, яка потребує лікування, і це дійсно ставить під сумнів належність Франко Базалья до антипсихіатричної течії,

⁶² Власова О. Антипсихиатрия. Социальная теория и социальная практика – Москва: Высшая школа экономики, 2014. – С. 183.

⁶³ Там само. – С. 190.

представники якої часто вважали «психічний розлад» певним міфом, чимось, чого насправді не існувало.

Цікавим елементом руху за права пацієнтів було те, що на нього не вплинула така подія, як акція Т-4 у нацистській Німеччині та на окупованих землях. Справа в тому, що довгий час після війни відомості про акцію замовчувалися, тому, можливо, такі особи як Франко Базалья та його співники могли про ці події не знати. Тим не менш, Ольга Власова зазначає, що після досвіду знищення нацистами людей із психічними та неврологічними особливостями питання про сутність психіатрії та психіатричної клініки набуває особливого звучання. Ці події поставили психіатрію перед питаннями самоідентифікації.

Говорячи про тему боротьби з утисками людей із психічними та неврологічними особливостями, необхідно зазначити, що у Європі першої половини ХХ століття та деякий час після широко використовувалися такі методи лікування як ЕСТ, інсулінові коми та лоботомія. Хоча дискусії щодо доречності проведення процедури ЕСТ та інсулінокоматозної терапії мають місце і зараз, шкода від лоботомії визнається однозначно. Ці методи викликали хвилю протесту у Європі.

ВИСНОВКИ

З проведеної роботи ми можемо зробити наступні висновки.

Утиски людей із психічними та неврологічними особливостями почалися не виключно у XX столітті. Ці процеси тривали протягом усієї людської історії. Нам вдалося розглянути певне історичне підґрунтя утисків людей із психічними та неврологічними особливостями у XX столітті.

Утиски людей із психічними та неврологічними особливостями набули у XX столітті наукового обґрунтування – на це вплинуло євгенічне вчення, що поширилося Європою, та розповсюдження ідеї соціал-дарвінізму, що мало вплив у ті часи.

Утисками людей із психічними та неврологічними особливостями у Західній Європі першої половини XX століття стали примусова стерилізація, використання неетичних психіатричних методів, а у якості апогею дискримінації виступила нацистська акція знищення Т-4, що торкнулася пацієнтів психіатричних клінік як у нацистській Німеччині, так і на окупованих територіях.

Протидія утискам людей із психічними та неврологічними особливостями поширилася Західною Європою у другій половині XX століття, і можемо зробити висновок про те, що не акція Т-4 запустила процес боротьби – він просто почався під впливом розвитку антипсихіатричних ідей.

Отже, у роботі ми виконали наступні завдання: розглянули історіографію питання утисків людей із психічними та неврологічними особливостями, звернули увагу на нові підходи до теми – наприклад, нейрорізноманіття. Також ми подали витоки ідеї нейрорізноманіття та розглянули більш старі наукові теорії, присвячені розумінню норми як соціального конструкту.

Ми також дослідили історичне підґрунтя та теоретичну базу утисків людей із психічними та неврологічними особливостями у Західній Європі XX століття.

Ми підсумували прояви утисків та звернули увагу на боротьбу із ними, окресливши антипсихіатричні ідеї та діяльність, що мала місце у Західній Європі XX століття та була направлена на боротьбу із утисками людей із психічними та неврологічними особливостями.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

Література:

1. *Новиков А.* Психические болезни как объект религиозно-философского осмысления // Манускрипт. – 2017. – №11 (85). – С. 127-130.
2. *Загыртдинова Ф.* Био: власть, политика, этика // Вестник Челябинского государственного университета. – 2012. – №33 (287). – С. 39-43.
3. *Сидоров-Моисеев И.* Понимание психической болезни Мишелем Фуко: от критики психиатрии к постструктурализму // Вестник Пермского университета. Философия. Психология. Социология. – 2011. – № 2. – С. 42-47.
4. *Попович О.* Моделі взаємодії аномального явища та суспільства в їх історичному розвитку // Вісник Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого». Серія: Філософія, філософія права, політологія, соціологія. – 2014. – №1 (20). – С. 271-279.
5. *Россиянов К.* Цена прогресса и ценности науки: новая книга по истории евгеники // Вопросы истории естествознания и техники. – 2001 / Электронный ресурс: <http://vivovoco.astronet.ru/VV/JOURNAL/VIET/ROSS.HTM>, відвідано 01.10.2019.
6. *Фуко М.* История безумия в классическую эпоху. / Пер. с фр. И. Стаф. – Москва: Издательство АСТ, 2010. – 698 с.
7. *Петрюк П. Т., Петрюк А. П.* Психиатрия при нацизме: проведение «Акции Т-4» с активным участием психиатров. Сообщение 3 // Психічне здоров'я. – 2011. – № 2. – С. 53–63.
8. *Петрюк П. Т., Петрюк А. П.* Психиатрия при нацизме: проведение «Акции Т-4» с массовым участием психиатров. Сообщение 4 // Психічне здоров'я. – 2011. – № 3. – С. 69–77.

9. *Петрюк П. Т., Петрюк А. П.* Психиатрия при нацизме: насильственная стерилизация душевнобольных и других лиц. Сообщение 2 // Психічне здоров'я. — 2011. — № 1. — С. 54–62.
10. Студенческая наука и медицина XXI века: традиции, инновации и приоритеты. Сборник материалов V Всероссийской (79-й Итоговой) студенческой научной конференции / Редкол.: Котельников Г. П., Куркин В. А. – г. Самара, 2011. – 386 с.
11. *Götz A.* Aktion T4: 1939–1945. Die „Euthanasie“-Zentrale in der Tiergartenstraße 4. – Aufl. Edition Hentrich, Berlin, 1989.
12. *Götz A., Ebbinghaus A., Hamann M.* Aussonderung und Tod. Die klinische Hinrichtung der Unbrauchbaren. Beiträge zur nationalsozialistischen Gesundheits- und Sozialpolitik 1 Broschiert – Rotbuch Verlag, Berlin, 1991.
13. *Beddies Th., Hübener K.* Kinder in der NS-Psychiatrie. Schriftenreihe zur Medizin-Geschichte des Landes Brandenburg, Band 10. be.bra Berlin-Brandenburg Wissenschaft Verlag, 2004.
14. *Benzenhöfer U.* „Kinderfachabteilung“ und „NS-Kindereuthanasie“. Studien zur Geschichte der Medizin im Nationalsozialismus, Band 1. GWAB, Wetzlar, 2000
15. *Грінченко Г., Альберт В.* “Непотрібні люди”: знищення пацієнтів Ігреської психіатричної лікарні у 1941–43 роках // Україна модерна. – 2017. – 5 травня / Електронний ресурс: <http://uamoderna.com/md/grinchenko-venger-useless-people>, відвідано 06.04.2019.
16. *Грінченко Г., Альберт В.* Непотрібні люди: воркшоп у Гайдельберзі // Україна модерна. – 2019. – 11 березня / Електронний ресурс: <http://uamoderna.com/event/workshop-heidelberg>, відвідано 06.04.2019.
17. *Козлов М.* Аутизм как одна из ветвей эволюционного развития человечества // Наука и Жизнь Израиля. – 2018. – 18 листопада / Електронний ресурс: <http://nizi.co.il/nauka/estestvennyye-nauki/autizm-kak-odna-iz-vetvej-evolyucionnogo-razvitiya-chelovechestva.html>, відвідано 15.04.2019.

18. *Armstrong T.* The Myth of the Normal Brain: Embracing Neurodiversity // AMA Journal of Ethics/ - 2015. – April / Електронний ресурс: <https://journalofethics.ama-assn.org/article/myth-normal-brain-embracing-neurodiversity/2015-04>, відвідано 06.04.2019.
19. *Тваринський В.* Відлуння Бабиного Яру, або В чому звинувачувались працівники Павлівської психіатричної лікарні // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. – 1994. – № 1. – С. 65, 70
20. *Мікульонок І.* Бабин Яр пам'ятає // Національний технічний університет України ім. Ігоря Сікорського. – 2013. – 23 лютого / Електронний ресурс: https://kpi.ua/babyn_yar
21. *Totten S., Parsons W., Charny I.* Century of Genocide: Critical Essays and Eyewitness Accounts, Second Edition - Routledge, New York, 2004. – p. 204
22. *Каннабих Ю.* История психиатрии / Москва : Юрайт, 2019. — 384 с.
23. *Саввина О.* Понятие медицинской нормы в контексте современного биоэтического дискурса // Вестник РУДН. Серия: Философия. - 2013. - №3. – С. 142.
24. *Дамулин И.* Этика и Медицина: некоторые малоизвестные страницы истории третьего рейха и США // Российский медицинский журнал. – 2017. – №1.
25. *R. Iredale* Eugenics and its Relevance to Contemporary Health Care // Nursing Ethics 7 (3):205-214 (2000)
26. *Власова О.* Антипсихиатрия: становление и развитие – Москва: Союз, 2006. – 219 с.
27. *Власова О.* Антипсихиатрия. Социальная теория и социальная практика – Москва: Высшая школа экономики, 2014. – 323 с.
28. *Якубик А.* Истерия // Научный центр психического здоровья / Електронний ресурс: <http://www.psychiatry.ru/lib/1/book/39/chapter/19>, відвідано 06.05.2019.